

АВТОРИТЕТ ФАЙЛЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ НАЗАРИЙ МУАММО СИФАТИДА

Зиядуллаева Гулчиroy Эркиновна

Тошкент ахборот технологиялари университети

Аннотация. Электрон каталогнинг авторитет назорати замонавий кутубхона ахборот тизимлари фаолиятида муҳим вазифа ҳисобланади. Авторитет/норматив ҳужжатлардан фойдаланиш каталогизаторлар ишини сезиларли даражада содалаштириши ва маълумотларни қидириш сифатини ошириши мумкин. Авторитетни назорат қилиш вазифасининг моҳияти авторитет ва библиографик ҳужжатлар ўртасидаги алоқани ўрнатиш орқали реал объектни аниқлашдан иборат. Бундан ташқари, биринчи ҳужжат ушбу аниқ объектга (шахс, ташкилот ва бошқалар) аниқ ишора қилади, иккинчисида эса унинг эслатмаси мавжуд.

Ҳозирги вақтда бундай алоқаларни ўрнатиш қўлда амалга оширилади. Натижада, авторитет ҳужжатларнинг умумий тўплами бўлмаган тақдирда бир нечта кутубхоналарнинг ресурсларини бирлаштирганда, дубликат ҳужжатларни аниқлаш ҳамда авторитет ва библиографик ҳужжатлар ўртасидаги йўқолган ёки етишмаётган алоқаларни тиклаш вазифалари пайдо бўлади. Ушбу мақола шундай муаммоларни автоматик режимда (инсон аралашувисиз) ҳал қилишга бағишланган.

Annotation. Authoritative control of the electronic catalog is an important task in the operation of modern library information systems. The use of authoritative/regulatory documents can significantly simplify the work of catalogers and improve the quality of information retrieval. The essence of the authority control task is to identify a real-world object by establishing a connection between authority and bibliographic documents. Moreover, the first document clearly points to this particular object (person, organization, etc.), and the second contains its mention. Currently, establishing such connections is done manually. As a consequence, when combining the resources of several libraries in the absence of a common set of authoritative documents, the tasks of identifying duplicate documents and restoring lost or missing links between authoritative and bibliographic documents arise. This work is devoted to solving these problems automatically (without human intervention).

Калит сўзлар: кутубхона каталоги, авторитет ёзув, автоматлаштирилган ахборот-кутубхона тизими, авторитет назорат, ёрдамчи тизим остилари.

Интеллектуал фаолият ҳар доим ушбу фаолият объектларини аниқлаш ва уларни тизимлаштириш билан боғлиқ. Авторитет назорат тизимлари кутубхона ахборот тизимларида библиографик тавсиф элементларини аниқлаш воситасидир.

Авторитет файл (АФ) муаммосини ўрганиб чиқиб, турли хил АФнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, уларнинг моҳияти ва мазмунини тузиш учун уни таснифлаш масаласини эътиборсиз қолдириб бўлмайди.

Дарҳол таъкидлаймизки, фанда таснифлаш масаласи мунозарали тадқиқот мавзуси ҳисобланади.

Шу сабабли, АФ таснифи ҳали яратилмаганлиги ва кутубхонашунослик, библиография ва информатика назариясида ишлаб чиқиладиган муаммо бўлиб қоладигани тушунарли.

Маълумки, таснифлаш (лотин тилидан. *classis*-даража, *сінф*, *facio* - қиламан, тартибга соламан) - бу ҳар қандай турдаги объектларни маълум турдаги объектларга хос бўлган энг муҳим белгиларига кўра *сінф*ларга тақсимлаш ва маълум турдаги объектларга хос бўлган ва уларни бошқа турдаги объектлардан ажратиш турадиган ҳолда, ҳар бир *сінф* ҳосил бўлган тизимда маълум доимий ўринни эгаллайди.

Маълумки, предметларни муҳим хусусиятларига қараб гуруҳларга тақсимлашга асосланган таснифлар фанда табиий таснифлар деб номланган.

Бундай таснифларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, маълум бир таснифланган элемент қайси гуруҳга тегишли эканлигини билиш унинг хусусиятларини баҳолашга имкон беради.

Таснифлашларни қуришни мураккаблаштирадиган сабаблар бор:

- битта объект бир эмас, балки бир нечта характерли белгиларга эга бўлиши мумкин, уларнинг ҳар бири, биринчи навбатда, таснифни ажратиш учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин;

иккинчидан, объектни фақат битта синфга таснифлашни қийинлаштиради;

- битта ва бир хил хусусият кўп объектларга хос бўлиши мумкин, лекин айни пайтда у турли даражада ёки шаклларда фарқ қилиши мумкин;

- қайси таснифлаш хусусияти умумийроқ ва қайси бири махсус эканлигининг аниқ эмаслиги (алоҳида кичик синфлар учун улар ўрнини ўзгартириши мумкин) [1, б. 81].

Шунинг учун, ушбу АФ тадқиқот предметларининг тақсимланиши бўйича амалга ошириш ва тақдим этиш белгиларини кўриб чиқиш керак: синфлар (гуруҳлар) бўйича, улар орасидаги ўхшашлик ва фарқларга кўра, ҳар бир АФ бошқа АФ синфларига нисбатан маълум, аниқ белгиланган жойни эгаллаган.

Бундай ҳолда, биз АФни тизим сифатида кўриб чиқамиз (АФлар тўплами) ва умуман тизим сифатида уни икки томонлама таснифлаш мумкин:

Тизимнинг таркибий қисмларига хос бўлган умумий (интегратив) белгилар нуқтаи назаридан ва тизимни ташкил этувчи элементларнинг о'зига хос (махсус, хусусий) белгилари нуқтаи назаридан [2, б. 22-23].

Маълумки, таснифлаш тушунчанинг бўлинишига асосланади, шунинг учун АФ таснифининг таркибидаги предметлар тўплами (класси) (ёки мантикий талаблари) бўлиш қоидаларига мос келиши керак.:

- * худди шу таснифда бир хил асос қўлланилиши керак, яъни. таснифлаш фақат битта бўлиниш асосида амалга оширилиши керак;

- * таснифлашда бўлинишнинг ҳажми (бўлиниш натижасида келиб чиқадиган аниқ тушунчалар) таснифланаётган синф ҳажмига тенг бўлиши керак, яъни синфларга бўлиниш ҳажми бўйича етарли бўлиши керак (бўлинишнинг мутаносиблиги);

- * таснифлаш бўлинишлари бир-бирини истисно қилиши ва бир-бири билан кесишмаслиги;

- * синфларга бўлиниш мантикий ҳолда, узлуксиз бўлиши керак.

Объектларнинг дастлабки тўпламида таснифлаш натижасида унга киритилган барча синфлар шундай аниқланадики, дастлабки тўплагга тегишли ҳар бир объект битта ва фақат битта синфга киради [1, б. 79].

Шу билан бирга, синфларнинг ҳар бири, ўз навбатида, уни ташкил этувчи кичик синфларга бўлиниши мумкин, аммо сиз энг яқин кичик синфдан ўтиш мумкинмас.

Ушбу тадқиқотда бошқа предмет турларидан ажратиб турадиган ва мавжуд шу предмет турига хос бўлган энг муҳим белигиларига кўра синфларга тақсимлаш таснифлашнинг классик таърифига биноан амалга оширилади.

Ушбу таърифга асосланиб, биз маҳаллий ва хорижий тадқиқотларда ушбу таснифни ишлаб чиқишда мавжуд тажрибага таянган ҳолда АФ таснифини тузишга ҳаракат қиламиз.

Муаллифлар АФ таснифини яратиш учун фасет принциpidан фойдаланганлар ва қуйидаги учта бўлиниш асосларини таклиф қилишган:

- АФни ташкил қилишда библиографик ёзувнинг маълум элементидан фойдаланиш (номлар АФ, серия номлари АФ, предмет сарлавҳалари АФ, классификация индекслари АФ, дескрипторлар АФ (тезауруслар));

- АФни ташкил қилиш усули (автоматлаштирилган (машинада ўқиладиган) АФ,

анъанавий (қоғозда) АФ);

- АФнинг тематик қамрови ва фойдаланиш кўлами (универсал (халқаро, миллий, минтақавий), тармоқ).

Таснифлаш шунингдек, АФ номларининг қуйи синфларини аниқлайди: индивидуал муаллифнинг АФ номлари, жамоавий муаллифнинг АФ номлари, АФ бирлаштирилган сарлавҳалари.

Бўлинишнинг учинчи базасида АФ турлари рўйхатидан кўриниб турибдики, фойдаланиш кўлами бошқа атрибутнинг кичик классификацияси - тематик қамров сифатида кўриб чиқилади. Бизнинг фикримизча, бу ҳолда таснифни тузишнинг мантиқий талабларидан бири бузилган бўлиб, унга кўра таснифлаш фақат битта бўлиниш асосига кўра амалга оширилиши керак.

Шундай қилиб, агар биз тематик қамров белгиларини ва бир асосда гуруҳланган фойдаланиш кўламини ажратсак, АФ таснифининг тўртта белгисини аниқлаш мумкин.

Кўпгина тадқиқотларда қоида тартибидан, битта хусусият АФ таснифи учун асос бўлиб хизмат қилади - библиографик ёзувларда бошқариладиган кириш нуқталарининг турлари (сарлавҳалар турлари). Ушбу хусусиятга мувофиқ қуйидаги АФ турларини умумлаштириш ва тақдим этиш мумкин (1-жадвал):

1-жадвал-бошқариладиган кириш нуқталари турларига кўра АФ турлари

Бошқариладиган кириш нуқталарининг турлари	АФ турлари
Шахс номи	Ном (исм) АФи (таркибий қисми номлардан иборат бўлади)
Ташкилот номи	Ташкилот номи АФи (таркибий қисми номлардан иборат бўлади)
Авлод номи	<i>Номлар АФИ ёки</i> (таркибий қисми номлардан иборат бўлади)
Унифицирланган сарлавҳа	Унифицирланган сарлавҳа АФи (таркибий қисми номлардан иборат бўлади)
Серия сарлавҳалари	Серия сарлавҳалари АФи
Географик ном	Географик ном АФи
Предмет рубрика	Предметли АФ
Классификация индекси	Классификация АФ (<i>шунингдек, классификацион индекс</i> АФи, ББК индекслари АФи, ББК жадваллари АФи)

Жадвал шуни кўрсатадики, профессионал адабиётларда авторитет файллар номларини стандартлаштириш учун ягона ёндашув мавжуд эмас.

Шуни таъкидлаш керакки, хорижий тадқиқотларда АФ қўллаб-қувватлаши тахмин қилинган библиографик ёзувлар объектларини кенгайтириш тенденцияси мавжуд. "Каталоглаштиришнинг халқаро тамойиллари тўғрисидаги декларация" (ИФЛА, 2009) [50] АФ-даги бошқариладиган кириш нуқталари шахслар, авлодлар, ташкилотлар, асарлар, иборалар, тушунчалар, объектлар, ҳодисалар, жойлар ва бошқалар учун яратилганлиги ҳақида еслатмалар.

"Библиографик ёзувлар учун функционал талаблар" (ФРБР) (Functional Requirements for Bibliographic Records, FRBR) ҳужжатида мувофиқ, бундай объектлар уланиши мумкин [4, б. 25]:

- * библиографик ёзувларда номланган ёки тавсифланган интеллектуал ва бадиий асар объектлари-асар ва ифода;

- * юқорида айтиб ўтилган объектларни интеллектуал ёки бадиий мазмуни, жисмоний

ишлаб чиқариш ва тарқатиш ёки сақлаш учун масъул бўлган объектлар - **шахс ва ташкилот**;

* интеллектуал ёки бадиий ижод предмети бўлиб хизмат қиладиган объектлар - **тушунча, объект, ҳодиса, жой**.

Шундай қилиб, бошқариладиган кириш нуқталарининг хусусиятлари Афнинг энг муҳим таркиби ва шунга мос равишда Аф таснифи учун асосдир.

Шунингдек ИФЛА халқаро ҳужжатлари - "Каталоглаштиришнинг халқаро принциплари тўғрисида декларация", ФРБР ва ФРАД халқаро ҳужжатларида кўзда тутилган библиографик ва авторитет маълумотлар объектлари тоифаларига кўра Афнинг янги таснифини жорий этиш зарур.

Маҳаллий мутахассисларнинг кўпгина тадқиқотларида, Аф тизимини Аф турларининг комбинацияси сифатида ҳисобга олган ҳолда, юқорида келтирилган Афнинг характеристикалари таснифлаш учун асос бўлиб хизмат қилади:

Шундай қилиб, таснифлаш хусусиятларини таҳлил қилишни тугатгандан сўнг, Аф таснифини яратишга ҳаракат қилиш мумкин. Фанда таснифларни жадваллар, диаграммалар, рўйхатлар ва бошқалар кўринишида тақдим этиш одатий ҳол бўлганлиги сабабли, биз ўз таснифимизни график шаклида тасвирладик. Афнинг бўлиниши (белгилари) учун асослар қуйида таснифланади.

1-расм. Авторитет файл классификацияси

Шундай қилиб, турли Аф нинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, уларнинг моҳияти ва мазмунини тузиш учун назарий асос бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган Аф нинг умумий таснифи тузилди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Гендина Н.И. Лингвистические средства библиотечно-информационных технологий : учеб. по направлению подготовки 071900 «Библио-информ. деятельность» / Н.И. Гендина. - Санкт-Петербург : Профессия, 2015. - 439 с.
2. Соколов А.В. Информационно-поисковые системы : автоматизация библиограф. поиска : учеб. пособие / А.В. Соколов. - Ленинград : ЛГИК, 1983. - 88 с.
3. Соколов А.В. Функции библиосферы. Часть 1 / А.В. Соколов / Науч. и техн. б-ки. - 2016. - № 1. - С. 7-25. - Также доступно по URL: http://www.gpntb.ru/ntb/ntb/2016/1/ntb_1_1_2016.pdf.
4. Функциональные требования к библиографическим записям : окончательный отчет / Рос. библио. ассоц., Рос. гос. б-ка ; пер. с англ. В.В. Арефьев ; науч. ред. Т.А. Бахтурина, Н.Н. Каспарова, Н.Ю. Кулыгина. - Москва : Пашков дом, 2008. - 166 с.